

РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37.01:161.225.23]:316.774

Оксана Богомаз

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

ORCID ID 0000-0003-0133-1576

DOI 10.24139/2312-5993/2025.02/024-034

КРИТИЧНА МЕДІАГРАМОТНІСТЬ ЯК ОСВІТНЯ КАТЕГОРІЯ

У статті розглядається критична медіаграмотність як важлива освітня категорія в сучасному інформаційному суспільстві. Обґрунтовується її актуальність у контексті зростання обсягів медіаконтенту, поширення дезінформації та необхідності формування в громадян здатності до усвідомленого споживання, аналізу та оцінки медіаповідомлень. Розкрито сутність поняття критичної медіаграмотності, її ключові компоненти та зв'язок з іншими освітніми дисциплінами. Проаналізовано різні підходи до інтеграції принципів критичної медіаграмотності в освітній процес на різних рівнях. Особливу увагу приділено практичним аспектам розвитку критичного мислення щодо медіа, включаючи методи аналізу джерел, виявлення маніпулятивних технік та створення власного медіаконтенту. Стаття підкреслює важливість формування критичної медіаграмотності як невід'ємної складової всебічно розвиненої особистості, здатної ефективно функціонувати в інформаційному просторі та протистояти негативним впливам медіа.

Ключові слова: *медіаосвіта, медіаграмотність, критична медіаграмотність, освіта, педагогіка.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство справедливо називають інформаційним. Ми живемо в епоху безпрецедентного доступу до величезних обсягів інформації, яка надходить з різноманітних джерел: традиційних медіа, соціальних мереж, онлайн-платформ, месенджерів тощо. Щодня на нас обрушується величезна кількість інформації, часто суперечливої та різнопланової. Орієнтуватися в цьому потоці, відрізнити важливе від другорядного, достовірне від фейкового стає дедалі складніше. Цей інформаційний потік, з одного боку, відкриває нові можливості для навчання, спілкування, саморозвитку та участі в суспільному житті. З іншого боку, він несе в собі значні ризики та виклики, що роблять критичну медіаграмотність не просто бажаною навичкою, а життєвою необхідністю. Критична медіаграмотність надає інструменти для навігації в цьому складному інформаційному просторі.

Соціальні мережі та онлайн-платформи стали потужним каналом для швидкого розповсюдження неправдивої або маніпулятивної інформації. Фейкові новини можуть мати серйозні наслідки, впливаючи на громадську думку, політичні процеси,

особисті рішення та навіть національну безпеку. Критична медіаграмотність озброює людину здатністю розпізнавати ознаки дезінформації, перевіряти факти та не ставати жертвою маніпуляцій. Алгоритми соціальних мереж часто створюють «інформаційні бульбашки», обмежуючи доступ до різноманітних точок зору та підсилюючи вже існуючі переконання. Критична медіаграмотність спонукає до пошуку альтернативних джерел інформації та усвідомлення впливу алгоритмів на формування власної картини світу.

Усі ці фактори підкреслюють, що критична медіаграмотність перестала бути факультативною навичкою. Вона є фундаментальною компетентністю, необхідною кожній людині для успішної адаптації та активної участі в сучасному інформаційному суспільстві. Її розвиток є важливим завданням для системи освіти, медіаіндустрії, громадянського суспільства та кожної окремої особистості. Без критичного осмислення медіаповідомлень ми ризикуємо стати об'єктами маніпуляцій, жертвою дезінформації та втратити здатність до самостійного мислення та прийняття обґрунтованих рішень.

Аналіз актуальних досліджень. В Україні дослідження критичної медіаграмотності як освітньої категорії активно розвиваються протягом останніх десятиліть. Серед ключових напрямів можна виділити теоретичне обґрунтування та визначення поняття українськими науковцями, такими як Т. Бакка, О. Богомаз, О. Волошенко, В. Іванов, Т. Іванова, О. Мокрогуз, Л. Найдьонова, Г. Онкович, В. Тарасюк та інші, займаються розробкою концептуальних засад медіаграмотності, її структури та зв'язку з медіаосвітою. Вони розглядають медіаграмотність як сукупність знань, навичок та умінь, що дозволяють аналізувати, критично оцінювати та створювати медіатексти, розуміти соціокультурний і політичний контексти їх функціонування.

Актуальність та необхідність медіаграмотності як важливої компетентності в сучасному суспільстві досліджуючи роль медіа у житті людини, особливо в контексті інформаційної війни, поширення дезінформації та маніпуляцій здійснює Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України.

Ряд досліджень присвячено питанням інтеграції медіаграмотності в освітні програми різних рівнів освіти, розробці відповідних методик та технологій навчання. Ухвалено Концепцію впровадження медіаосвіти в Україні, що свідчить про державну підтримку цього напрямку (НАПН України).

За кордоном дослідження критичної медіаграмотності мають більш тривалу історію та розгалужену структуру. Зарубіжні науковці розглядають критичну медіаграмотність у контексті комунікаційних наук, педагогіки, соціології, психології та інших дисциплін. Розробляються різні моделі та фреймворки критичної медіаграмотності (Д. Букінгем, Д. Келнер, Д. Шер, Л. Мастермана, А. Сільверблата, Р. Кьюбі, Д. Поттера та інших).

Зарубіжний досвід у дослідженні медіаграмотності та критичної медіаграмотності є значним. Досліджуються ефективні педагогічні підходи, методи та інструменти для формування критичної медіаграмотності в різних вікових групах та освітніх контекстах (наприклад, моделі, розроблені Центром медіаграмотності (США), VFI Education (Велика Британія), Clemi (Франція)).

Значна увага приділяється дослідженню особливостей критичної медіаграмотності в цифровому середовищі, включаючи соціальні мережі, онлайн-платформи, віртуальну реальність та штучний інтелект. Досліджуються питання цифрової безпеки, конфіденційності та етичного використання цифрових медіа. Особливо актуальними є дослідження, спрямовані на вивчення ролі критичної медіаграмотності у формуванні стійкості до неправдивої інформації та розвитку навичок фактчекінгу.

Аналіз цих актуальних досліджень є важливим для розуміння сучасного стану наукової розробки теми та визначення напрямів для подальших досліджень у цій сфері.

Мета дослідження – виявити та обґрунтувати сутність критичної медіаграмотності як ключової освітньої категорії в контексті сучасного інформаційного суспільства, проаналізувати її теоретичні засади, значення для особистісного розвитку та громадянської активності, а також окреслити перспективи її інтеграції в освітній процес.

Методи дослідження. Для досягнення мети було використано відповідні методи наукових досліджень: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, бібліографічний, біографічний, історико-культурологічний, абстрагування.

Виклад основного матеріалу. В епоху інформаційного суспільства, де медіа відіграють ключову роль у формуванні суспільної думки та індивідуальних уявлень про реальність, критична медіаграмотність набуває особливого значення. Вона перестає бути лише набором навичок і трансформується в фундаментальну освітню категорію, необхідну для свідомої та відповідальної взаємодії з медійним середовищем.

Медіаграмотність є необхідною передумовою для критичної медіаграмотності. Поняття «медіаграмотність» є складним і багатогранним, його визначення еволюціонувало разом із розвитком медіатехнологій та змінами в інформаційному суспільстві.

На ранніх етапах становлення медіаграмотність переважно розумілася як здатність отримувати доступ до медіаконтенту та розуміти його. Акцент робився на декодуванні повідомлень, особливо в контексті традиційних медіа, таких як друковані видання, радіо та телебачення.

Деякі з перших визначень включали вміння читати та писати, розширене до здатності розуміти візуальні та аудіальні повідомлення, що передаються через медіа; набір технічних навичок, необхідних для використання медіатехнологій; здатність критично оцінювати зміст медіаповідомлень, хоча цей аспект не завжди був центральним.

З появою та поширенням нових медіа, особливо інтернету та цифрових технологій, розуміння медіаграмотності значно розширилося. Акцент змістився з пасивного споживання на активну взаємодію з медіа.

Сьогодні медіаграмотність розглядається як ключова компетентність XXI століття, необхідна для повноцінного життя в інформаційному суспільстві. Вона є не лише набором навичок, але й критичним підходом до медіа, що дозволяє людині бути активним, свідомим та відповідальним користувачем і творцем медіаконтенту.

Сучасне розуміння медіаграмотності також підкреслює її зв'язок з іншими важливими компетентностями, такими як інформаційна грамотність, цифрова компетентність та критичне мислення. Вона є важливим елементом освіти впродовж життя та сприяє розвитку громадянської активності та медіакультури суспільства.

Еволюція поняття «медіаграмотність» відображає зміни в медіа-ландшафті та зростаючу важливість критичного осмислення інформації для індивіда та суспільства в цілому. Від простого вміння читати медіаповідомлення воно трансформувалося в комплексний набір знань, навичок та установок, необхідних для ефективної та безпечної взаємодії з медіа в сучасному світі (Southwell, B. G., Thorson, E. A., & Sheble, 2023).

Хоча терміни «медіаграмотність» та «критична медіаграмотність» часто використовуються як синоніми, між ними існує важлива відмінність в акценті та глибині розуміння взаємодії з медіа.

Медіаграмотність у широкому сенсі охоплює здатність отримувати доступ до медіа, розуміти їхній зміст та використовувати різні медіаформати. Це включає базові навички навігації в медіасередовищі,

розуміння мови медіа (візуальної, аудіальної, текстової) та здатність до певної міри інтерпретувати медіаповідомлення.

Критична медіаграмотність йде далі простого розуміння та використання медіа. Вона передбачає активну, рефлексивну та аналітичну взаємодію з медіаконтентом. Ключовим елементом є критичне мислення, спрямоване на глибоке розуміння того, як медіа функціонують, як вони створюють значення, як вони можуть впливати на аудиторію та які ідеології та інтереси вони можуть представляти.

Іншими словами, медіаграмотність відповідає на питання «що це?» та «як це використовувати?», тоді як критична медіаграмотність ставить питання «чому це так?», «хто це створив?», «з якою метою?», «які наслідки це може мати?» та «чи є альтернативні погляди?». Медіаграмотність забезпечує базові навички роботи з медіа, тоді як критична медіаграмотність готує до активної участі у формуванні справедливого та демократичного суспільства.

Як ми зазначали раніше, «підхід до “критичної медіаграмотності” складається з критичного аналізу репрезентацій мас-медіа, але також підкреслює важливість навчання користуватися медіа як аспект самовираження та соціальної активності. Включаючи умови розширення можливостей, участі, мультикультуралізму, багатогранної грамотності та партнерства у свій порядок денний, критична медіаграмотність виводить медіаосвіту за межі аналізу та створення медіатекстів. Вона пропагує ідею відкрити медіапростір та створити можливості для різноманітності поглядів та думок. Щоб стати критично медіаграмотним, потрібно не лише запам'ятовувати факти або статистику про мас-медіа, а, скоріше, навчитися ставити правильні питання про те, що ви дивитесь, читаете або слухаете, тобто сформувати здатність думати самостійно. Без цієї фундаментальної здатності людина не може здійснювати громадянські функції в демократичному суспільстві» (Богомаз, 2021).

Сфера критичної медіаграмотності безпосередньо походить із освітньої традиції критичної педагогіки, яка має свої витoki у педагогічних теоріях Пауло Фрейре (Freire, 1970), а також у критичних культурних теоріях Франкфуртської школи та Бірмінгемського центру сучасних культурних досліджень.

Дослідники критичної медіаграмотності американські медіапедагоги Д. Келлнер та Дж. Шер пояснюють, що багато програм медіаграмотності «мають тенденцію навчати аудиторію технічним

навичкам сприйняття та відтворювати медіатекст без усвідомленням ідеологічних наслідків або будь-якого виду соціальної критики» (Kellner & Share, 2007).

Вони стверджують, що: «Медіакультура — це форма педагогіки, яка навчає правильній і неправильній поведінці, ролям статей, цінностям і уявленням про світ. Люди часто не усвідомлюють, що вони проходять навчання і формуються під впливом медіакультури, оскільки її педагогіка зазвичай є невидимою і засвоюється підсвідомо. Така ситуація потребує критичних підходів, які дозволяють усвідомити, як медіа конструюють значення, впливають на аудиторію, освічують її та наві'язують власні повідомлення і цінності» (Kellner & Share, 2007).

Критична медіаграмотність виходить за межі простого вміння читати та розуміти медійні повідомлення. Як освітня категорія, вона являє собою комплекс знань, навичок, установок і здатностей, які дозволяють індивіду не лише сприймати інформацію, але й активно, рефлексивно та критично аналізувати її. Це включає в себе розуміння того, як створюються медійні тексти, які ідеології та цінності вони можуть транслювати, хто є їхнім автором та з якою метою вони були створені.

На відміну від традиційного розуміння грамотності, що фокусується на здатності читати та писати, критична медіаграмотність охоплює широкий спектр медіаформатів – від друкованих видань та телебачення до кіно, радіо, відеоігор та цифрових платформ, включаючи соціальні мережі. Вона визнає, що кожне медіа має свою унікальну мову, техніки та конвенції, які впливають на спосіб передачі та сприйняття інформації.

Д. Келлнер та Дж. Шер, аналізуючи концепцію Лена Мастермана, цитують: «сучасні мас-медіа не представляють реальність, як прозорі вікна чи прості відображення світу, оскільки медіаповідомлення створюються, формуються та розміщуються в процесі становлення» (Kellner & Share, 2007). Автори критичної медіаграмотності пропонують інтерпретовані репрезентації медіаповідомлень, що стосуються способу повторного представлення інформації, включаючи чи виключаючи картини реальність. Це порушує міф про те, що мас-медіа можуть бути нейтральними передавачами інформації.

Д. Келлнер та Дж. Шер виділили п'ять основних концепцій побудови та використання мас-медіа, які склали основу критичної медіаграмотності (Kellner & Share, 2007).

Першою ключовою концепцією критичної медіаграмотності, яку вони визначили, було те, що мас-медіа були організовані для отримання прибутку та влади. Творці мас-медіа вважали, що створене ними повідомлення буде вигідним або потужним для окремих людей, груп чи корпорацій.

Другою основною концепцією критичної медіаграмотності, визначеною дослідниками, було те, що різні люди по-різному сприймали одне і те ж медіа-повідомлення. Демографічні фактори, такі як вік, освіта, культура, стать та соціально-економічний статус, а також попередній досвід та знання, зіграли свою роль у трактуванні повідомлення. Коли різні люди стикалися з одним і тим самим медіа-повідомленням, вони бачили, чули, думали і відчували різні речі.

Третя основна концепція полягала в тому, що в мас-медіа були закладені цінності та погляди, що означало, що кожне медіа-повідомлення включало деякі ідеї та цінності, які б були цікаві споживачу цих повідомлень. Автор медіа-повідомлення продумує концепцію, згідно з якою буде залучена якомога більша аудиторія.

Четвертою основною концепцією критичної медіаграмотності, як пояснювали Д. Келлнер та Дж. Шер, було те, що медіа-повідомлення побудовані з використанням креативної мови зі своїми правилами, щоб привернути увагу аудиторії. Творча мова мас-медіа включала музику, дії, монтаж зображень та звуку.

П'ята основна концепція полягала в тому, що автор створював, формував і позиціонував усі медіа-повідомлення через специфічний процес їх побудови. Це означало, що автор створював такі повідомлення для конкретного призначення. Глядачі визначили повідомлення, яке автор надіслав, і задумалися над тим, чому повідомлення було адресовано конкретній аудиторії та як це повідомлення буде ідеї в суспільстві. Споживачі повинні враховувати історію, причину створення та обміну повідомленнями як під час аналізу, так і під час створення медіа-продукту

Проаналізувавши наукову літературу ми узагальнили розуміння щодо медіаграмотності та критичної медіаграмотності як освітніх категорій.

Таблиця 1

Медіаграмотність та критична медіаграмотність як освітні категорії

<i>Характеристика</i>	<i>Медіаграмотність як освітня категорія</i>	<i>Критична медіаграмотність як освітня категорія</i>
Основна мета	Розуміння принципів функціонування медіа, доступ до медіаконтенту та його використання	Аналіз, оцінка та критичне осмислення медіаконтенту, розуміння його впливу та контексту
Фокус уваги	Отримання інформації, розпізнавання різних типів медіа, базові навички навігації	Глибоке розуміння ідеологій, владних структур, соціальних та політичних контекстів, що формують медіаповідомлення
Навички	Пошук інформації, ідентифікація джерел, розуміння форматів, створення простих медіапродуктів	Аналіз змісту, виявлення упереджень, розпізнавання маніпуляцій, оцінка достовірності, розуміння авторської позиції
Рівень залучення	Пасивне або активне споживання та створення медіаконтенту	Активне, рефлексивне та відповідальне споживання та створення медіаконтенту
Цілі навчання	Навчити орієнтуватися в медіапросторі, користуватися медіатехнологіями	Розвинути здатність до незалежного мислення, формувати власну думку, протистояти дезінформації та пропаганді
Питання, що ставляться	«Що це?», «Де це знайти?», «Як це працює?»	«Чому це так представлено?», «Хто від цього виграє?», «Які приховані повідомлення тут є?»
Орієнтація	На передачу знань про медіа та розвиток практичних навичок	На розвиток критичного мислення, здатності до аналізу та соціальної відповідальності

Ми визначаємо три основні складові критичної медіаграмотності: (1) розуміти головні медіа, оскільки потрібно розбиратися, як великі комерційні медіа (телебачення, газети, інтернет-сайти тощо) працюють і на кого вони впливають – з точки зору грошей, політики, суспільства та культури; (2) створювати власний медіаконтент; (3) розуміння відповідальності викладачів за

те, щоб допомогти здобувачам вищої освіти стати грамотними щодо критичних медіа та брати активну участь у використанні та розвитку альтернативних медіа.

Уважне вивчення того, як функціонують корпоративні медіа з точки зору економічної, політичної, соціальної та культурної влади, є фундаментальною складовою критичної медіаграмотності, оскільки допомагає усвідомити як формується сучасний інформаційний простір та його вплив на сфери життєдіяльності людини. Розглядаючи економічну складову, важливо розуміти, що мас-медіа є перш за все бізнес-структурами, чия діяльність значною мірою визначається отриманням прибутку. Структура власності цих медіа, тобто хто саме ними володіє та які інші бізнес-інтереси ці власники можуть мати, безпосередньо впливає на редакційну політику, вибір тем для висвітлення та спосіб їхньої подачі.

Аналізуючи політичну владу, слід усвідомлювати значну роль мас-медіа у формуванні політичного дискурсу та громадської думки. Зв'язки між власниками медіа, журналістами та політичними елітами можуть впливати на об'єктивність висвітлення інформації. Різні соціальні групи можуть намагатися просувати свої інтереси через медіа, що проявляється у виборі тем, тональності матеріалів та представленні певних політичних поглядів як домінуючих. Важливо також розпізнавати випадки використання медіа для пропаганди певних ідей, що вимагає від аудиторії критичного осмислення поданої інформації.

Розглядаючи соціальну складову медіа, необхідно розуміти їхню потужну роль у процесах соціалізації та формуванні соціальних норм і цінностей. Те, як медіа зображують різні соціальні групи, такі як різні соціальні класи, етнічні групи, ґендерні ідентичності тощо, може як відобразити існуючі стереотипи та упередження, так і сприяти їхньому руйнуванню. Медіа значно впливають на формування громадської думки щодо важливих соціальних питань, таких як міграція, екологія, освіта та охорона здоров'я. Вони також впливають на моду, спосіб життя та поведінку, просуваючи певні моделі споживання та соціальної взаємодії. Важливо аналізувати, чи сприяють медіа підтримці або підриву існуючих соціальних ієрархій, чи є вони інструментом для боротьби за соціальну справедливість, чи, навпаки, закріплюють нерівність.

Також медіа є важливим каналом трансляції культурних цінностей, норм, традицій та ідентичностей. Критично важливо аналізувати, чи відображають медіа різноманіття культурних поглядів

та досвідів, чи існують домінуючі культурні наративи, які витісняють інші, маргіналізуючи певні культурні групи. Вплив глобалізації через медіакорпорації на розвиток та збереження місцевих культур є ще одним важливим аспектом для аналізу. Медіа можуть створювати та підтримувати культурні стереотипи, формуючи спрощені та часто негативні уявлення про різні культури. Нарешті, медіа відіграють значну роль у формуванні національної та колективної ідентичності, конструюючи уявлення про «нас» та «них», що може мати як позитивні, так і негативні наслідки для соціальної згуртованості та міжкультурного розуміння (Guess, Nagler, Tucker, 2020).

Таким чином, уважне вивчення економічних, політичних, соціальних та культурних аспектів функціонування корпоративних мас-медіа є першим і надзвичайно важливим кроком у розвитку критичної медіаграмотності. Це розуміння дозволяє аудиторії усвідомлено сприймати медійні повідомлення, розпізнавати потенційні упередження та маніпуляції, а також розуміти складні взаємозв'язки між медіа, владою та суспільством.

Висновок. На завершення розгляду критичної медіаграмотності як освітньої категорії, варто підкреслити її фундаментальне значення для становлення сучасної особистості. У світі, де інформаційні потоки є всеосяжними та багатограними, здатність критично осмислювати медійні повідомлення, розуміти їхню природу, цілі та потенційний вплив стає не просто корисною навичкою, а життєвою необхідністю.

Розширення традиційного розуміння грамотності до меж медіаграмотності, а особливо її критичного аспекту, відкриває нові горизонти для освіти. Це дозволяє не лише навчити орієнтуватися в складному медійному ландшафті, але й формувати активну, свідому та відповідальну позицію щодо споживання та створення інформації.

Критична медіаграмотність, охоплюючи аналіз медіатекстів, розуміння медійних систем, оцінку достовірності інформації та навички створення власного контенту, є потужним інструментом для розвитку критичного мислення, зміцнення громадянської компетентності та протидії дезінформації. Вона надає людині можливість не бути пасивним споживачем медійних продуктів, а стати їхнім вдумливим інтерпретатором та творцем.

З огляду на стрімкий розвиток медіатехнологій та їхній зростаючий вплив на всі сфери життєдіяльності, інтеграція принципів критичної медіаграмотності в освітній процес на всіх рівнях є

невідкладним завданням. Це сприятиме формуванню покоління медіакомпетентних громадян, здатних ефективно використовувати медійні ресурси для власного розвитку, активної участі в житті суспільства та захисту від інформаційних маніпуляцій. Отже, критична медіаграмотність є невід'ємною складовою якісної сучасної освіти, що готує людину до викликів інформаційної епохи.

ЛІТЕРАТУРА

- Богомаз, О. Ю. (2020). Формування критичної медіаграмотності у майбутніх учителів через призму «Рамки компетентностей для культури демократії». *Інноваційна педагогіка*, 28, 117-121. (Bogomaz, O. Yu. (2020). Formation of critical media literacy in future teachers through the prism of the "Competence Framework for a Culture of Democracy". *Innovative Pedagogy*, 28, 117-121).
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. Continuum.
- Guess, A. M., Nagler, J., & Tucker, J. A. (2020). Less is more: How low-effort users discern political information online. *American Political Science Review*, 114(1), 195-210.
- Kellner, D., & Share, J. (2007). Critical media literacy is not an option. *Learning Inquiry*, 1(1), 59-69.
- Southwell, B. G., Thorson, E. A., & Sheble, L. (Eds.). (2023). *Misinformation and mass audiences*. Peter Lang Publishing

SUMMARY

Bohomaz Oksana. Critical media literacy as an educational category.

The article considers critical media literacy as an important educational category in the modern information society. Its relevance is substantiated in the context of the growth of media content, the spread of disinformation and the need to form in citizens the ability to consciously consume, analyze and evaluate media messages. The essence of the concept of critical media literacy, its key components and connection with other educational disciplines are revealed. Various approaches to integrating the principles of critical media literacy into the educational process at different levels are analyzed. Special attention is paid to practical aspects of the development of critical thinking about the media, including methods of analyzing sources, identifying manipulative techniques and creating one's own media content. The article emphasizes the importance of forming critical media literacy as an integral component of a comprehensively developed personality, able to function effectively in the information space and resist the negative effects of the media.

Key words: media education, media literacy, critical media literacy, education, pedagogy.